

NIKO TOŠ*

Ideološka strukturiranost volilnega telesa

(zavest o levem in desnem)

Če posameznik bistvene sestavine politične ideologije zavestno prevzame in se to izrazi v celovitem in razumljivem ovrednotenju politike, lahko za tako osebo rečemo, da ima izdelano »ideološko konceptualizacijo politike« (Ingelhart, Klingemann, 1979). Ideološka konceptualizacija politike torej predpostavlja zavestno, celovito in integrirano predstavo o osrednjih elementih politične ideologije. Zavestnost obravnava psihologija (Trstenjak, 1974) kot sinonim za zavedanje. Biti zavesten pomeni: oživiljen, organski; biti buden v nasprotju s spečim; zaznaven, nameren, odgovoren, vednosten itd. Z nizanjem sinonimov pojma zavesten si odpiramo različne vsebinske oz. teoretično-metodološke poglede nanj. Vsa prizadevanja pa grede, kot ugotavlja Trstenjak, za tem, »kako naj bi tudi pojavi zavesti dobili objektivno priobčljivo podobo ravnanja, kako naj postane ‚subjektivna‘ zavest ‚objektivno‘ sredstvo spoznavanja človeka«. Tej potrebi pa sledijo tudi raziskovalci v sociologiji politike.

V tem okviru torej ideologije ne razumemo v Marxovem smislu kot sprevernjo zavest. Pojmu ideologije (ideološke usmeritve; ideološke konceptualizacije itd.) pripišemo ožji operacionalni pomen: izoblikovanost predstave, vrednotenja, stališča, kot se izražajo skozi razumevanje in vrednotenje posameznika znotraj socialne kategorije, sloja itd. Z ideologijo označujemo celoto življenjskih pogledov in mišljenj; posameznik, ki ga pri tem opazujemo, živi in dela v določenem družbenem okolju, ima določen družbeni položaj, položaj pri delu, določeno kakovost življenja, življenjski stil itd. Te objektivne situacije delujejo na oblikovanje stališč posameznika, ki so v tem kontekstu povsem funkcionalno določena kot izraz potreb in interesov. Stališča se oblikujejo v stalni interakciji z družbenim okoljem, se prenašajo, krepijo, dobivajo obeležje ne le individualne izkušnje in potreb, marveč tudi obeležje izkustva in potreb skupine (Šiber, 1974). Seveda pa stališča niso izoliran izraz odnosa posameznika do posameznega pojava, predmeta, temveč nastajajo v širšem kontekstu; določenost stališč je strukturno utemeljena. Ta širša določenost stališč je izražena v ideologiji kot sistemu vrednot, stališč, ciljev, kot neke vrste zaokroženem pogledu na svet (Toš, 1985).

Ideološkost po predmetni, vsebinski plati zajema takšne osrednje elemente oz. osnovna načela gledanja na življenje, kot so npr.: gledanja na družbene funkcije lastnine, zasebno lastnino oz. skupno lastništvo nad produkcijskimi sredstvi; vrednotenje človekovih pravic in svoboščin, ki ga branijo pred močjo države; zaščita tradicionalnega socialnega, političnega in ekonomskega reda oz. modernizacijske težnje; odnos do demokratičnih družbenih institucij; odnos do konservativizma,

* Dr. Niko Toš, izredni profesor na Fakulteti za družbene vede in predstojnik Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij

liberalizma oz. socializma itd. Funkcija ideologije pri tem je, da posamezniku pomaga ustvariti red in mu omogoči razumevanje političnih tvorb. Enkrat izoblikovan ideološki »sistem prepričanj« je okvir za razumevanje in razvrščanje oz. skladiščenje političnih informacij (Ingelhart, Klingemann, 1979). Pri tem ima ideologija tudi izrazito aktivno, ustvarjalno vlogo, saj posamezniku pomaga oblikovati sodbe. Posameznik, ki ima izoblikovane politične vrednote, ni le seznanjen s situacijo, temveč pozna tudi smer, v katero se bo razvijala. V tem smislu je politična ideologija lahko pomembna spodbujevalka politične akcije, političnega angažiranja.

Na tem mestu se ne bomo poglobljali v pojasnjevanje problematike vrednot (glej Rokeach, 1973), temveč se bomo zadovoljili z ugotovitvijo, da njihovo oblikovanje izhaja iz potreb ljudi, ki so seveda različne. Nekatere od njih so tesno povezane s težnjo po fizičnem preživetju, npr. potreba po obleki, hrani, prebivališču, po zaščiti pred grobo silo; preostale pa so relativno oddaljene od teh potreb, kot denimo: težnja po oblikovanju sodb, samoekspresiji oz. samouresničenje intelektualnih in estetskih zmožnosti itd. itd. Pri tem ciljamo predvsem na eno od človekovih vrednot, namreč na razsežnost materialno-nematerialno. Nasploh bi lahko rekli, da nematerialne potrebe pridobivajo pomen kot prednostne v človekovem obnašanju. Seveda pa preostale potrebe ob tem ohranjajo pomembno vlogo oz. so pomemben izvor individualnih in skupinskih motivacij. Denimo, potreba po zaščiti kakovosti življenja, ki se izrazi skozi konfrontacijo osnovnih socialnih skupin, ki sodelujejo v procesih političnega odločanja oz. pri delitvi, kar se lahko pokaže v krepitvi protestnega potenciala posameznikov oz. skupin in sprožanju socialnih konfliktov.

Najpomembnejše idejne usmeritve, vrednote in stališča se oblikujejo v mladostnem življenjskem obdobju in težijo k preživetju skozi preostalo življenje. Sociološka literatura je polna ponazoritev teh teženj, ki se izražajo predvsem kot usmeritve v zvezi s seksom, vero, delom, lastnino in pomembnimi drugimi stvarmi, pa tudi v zvezi s politiko. Mladi so mnogo bolj odprti do novih vrednot, bolj prilagodljivi, voljni za sprejemanje novih vrednot kot starejši. Vrednote so relativno stabilne tvorbe in ne kaže pričakovati, da bi se njihove temeljne prioritete spremenile čez noč. Najstarejša danes živeča generacija je v svojem formativnem obdobju doživljala veliko depresijo med vojnama, v II. svetovni vojni ter pomanjkanje in krizo po njej. Pričakujemo torej lahko, da ekonomsko in fizično varnost izjemno visoko vrednoti. Vpliv povojnega napredka in relativnega blagostanja se v vrednotah izrazi šele kasneje, še posebej med tistimi, ki so se v tem času socializirali in vstopili med odraslo prebivalstvo. Za mlajše ljudi, predvsem za tiste, katerih socializacija je potekala v 70-ih letih in kasneje, lahko domnevamo, da višje vrednotijo potrebe, kot so npr.: potreba po pripadanju, samoekspresivnost, kakovost življenja; nadomeščanje zaprtih ideoloških sistemov z individualnimi, skupinsko specifičnimi ideologijami; pluralizem, individualizem, antiavtoritarnost; načelo participacije; usmerjenost k osnovni demokraciji, usmerjenost k reformam itd. Tak potek spreminjanja socializacijskih okolij prispeva k pojasnitvi prevladujočih političnih oz. družbenih sistemov v posameznih družbah. Tako je prevladujoča vrednostna usmerjenost k preživetju ugodna podlaga za totalitarizem, ohranjanje gospostva, hierarhije, podrejenosti, formalne demokracije ter videza stabilnosti in reda. Os spreminjanja vrednot v zadnjih desetletjih poteka ob vprašanju svobode, enakosti in demokracije.

Ideologija, ki se kot oblika resnično izraža v koherentnem pogledu na svet in skladnem sistemu političnih prepričanj, se v svoji čisti obliki kaže le izjemoma ter

predpostavlja »subjektivno politično zmogljivo« (Almond, Verba, 1963) in objektivno politično kompetentno osebnost. Slednje v povprečju dosega bolje izobraženi deli prebivalstva, ki nakazujejo relativno visoko stopnjo politične konceptualizacije, izražene v sposobnosti sintetičnega oz. abstraktnega pojasnjevanja politike; zanje torej velja, da dosega visoko stopnjo ideološke konceptualizacije politike.

Levo-desna usmeritev v zahodnoevropskem prostoru

Na empirični ravni se izkaže, da ideološka konceptualizacija, ki vključuje pojem svobode, enakosti in demokracije, pogosto pade v okvir razumevanja, ki bi ga lahko označili z razsežnostjo liberalno-konservativno oz. ki je pogosto argumentirano kot levo-desna usmeritev. Empirične raziskave (Barnes, Kaase, 1979) so pokazale, da je ideološka konceptualizacija običajno utemeljena z razsežnostjo liberalno-konservativno oz. levo-desno. Le neznamenit delež anketirancev v raziskavah, opravljenih v Nemčiji, Avstriji in na Nizozemskem, je svojo politično konceptualizacijo utemeljeval na verski podlagi (Klingemann, 1979). V Veliki Britaniji in Združenih državah Amerike pa ni nobenih znakov, da bi vera pri politični konceptualizaciji sploh igrala kako vlogo. Pri tem ne kaže pozabiti, da je v večini evropskih držav, in še posebej v navedenih, tradicionalni politični konflikt temeljil na laično-klerikalni osi. Dominantnost levo-desne oz. liberalno-konservativne razsežnosti v argumentiranju oz. izražanju ideološke usmerjenosti se torej ne kaže kot presenečenje. Raziskave, opravljene od 50-ih let do danes v Združenih državah Amerike in v Evropi, potrjujejo, da je terminologija, ki vključuje levo-desno oz. liberalno-konservativno usmeritev, že dolgo del politične kulture tega dela sveta. Običajno je uporabljena v komunikaciji med politično elito in v množičnih medijih, namenjena pa je za konvencionalno označevanje političnih objektov in kompleksnih političnih razmer, ki se izražajo vrednostno dovolj enovito. Levo-desna oz. liberalno-konservativna usmeritev združuje predstavo o vidikih oz. vrednotenju problemov in tem, ki so podlaga permanentne ideološke konfrontacije. Tako Lipset v svoji analizi političnega obnašanja (1954) kot »levo« pojasnjuje politično vedenje, ki je podobno opoziciji, kot nasprotovanje hierarhičnemu družbenemu redu, kot prizadevanje, ki se izraža v izenačenosti pogojev v dostopu do družbenih servisov itd. Obstajajo različne klasifikacije levo-desne usmeritve, ki pa jih lahko strnemo v naslednje: radikalno levo, reformistično levo, liberalno desno ter reakcionarno desno usmeritev. Za radikalno levo usmeritve štejemo tiste, ki so utemeljene na predpostavki razrednega boja, egalitarizma in revolucionarne narave levih ideologij nasploh. V primerjavi z radikalno levico pa bi ideje o povečani enakosti, o pravičnejši porazdelitvi dohodka in blagostanja, o socialnem napredku in reformah, vezanih na etabrirane sisteme, lahko šteli za reformistično levico. Reakcionarno desna usmerjenost vključuje reference za liberalni kapitalizem, za profitno motivacijo, ekonomizem, avtoriteto, gospodstvo, podrejenost, hierarhijo ipd. Liberalno-desno pojmovanje pa je usmerjeno k *statusu quo* in k zaščiti individualne svobode, k sproščanju pobude, zaščiti svobodnega podjetništva, ekonomski preobrazbi, skrbi za tradicijo ipd. Takšna klasifikacija, uporabljena v empirični raziskavi v petih visoko razvitih zahodnoevropskih državah oz. ZDA (Barnes, Kaase, 1979), načrtuje naslednjo predstavitev levo-desne usmeritve: radikalno levo usmeritev variira med 7% (Nizozemska) in 14% (V. Britanija, Avstrija in ZDA), pri tem pa le ZR Nemčija izstopa s povečanim deležem radikalno levo

usmerjenosti. Reakcionarno desna je najmanj pogosta ideološka usmeritev, ki pride najbolj do izraza v Avstriji (11%), mnogo manj pa v ZR Nemčiji, Nizozemski, ZDA in Veliki Britaniji. Seveda pri tem ne kaže pozabiti, da gre le za razpoznavanje tipov ideoloških konceptov. Bilo bi napačno sklepati, da je bila npr. v ZR Nemčiji afiniteta do radikalno levih konceptov visoka. Prej lahko domnevamo, da so bili taki koncepti prevladujoče negativno vrednoteni in je visok delež argumentov v prid tega tipa bolj izraz refleksije antikomunizma, ki je v tej državi dolgo prevladoval. Najvišji delež pozitivnega vrednotenja radikalne leveice so raziskovalci v omenjeni raziskavi odkrili v Veliki Britaniji in na Nizozemskem, najvišji delež pozitivnega vrednotenja reakcionarne desnice oz. reakcionarnih desnih konceptov pa je raziskava odkrila v Združenih državah Amerike, v Veliki Britaniji in v Avstriji.

Poleg razpoznavanja in vrednotenja levo-desnih ideoloških usmeritev je pri njihovem empiričnem raziskovanju pogosto uporabljena metoda levo-desnega samorazvrščanja oz. takšnega razvrščanja različnih političnih institucij oz. subjektov. Tudi to raziskovanje temelji na podmeni, da je levo-desno (samo)razvrščanje le zunanji videz bolj ali manj izoblikovane celovite in koherentne predstave o sistemu prepričan oz. političnih vrednotah. Raziskave, še zlasti v Zahodni Evropi, so pokazale, da večina odraslih ljudi zlahka razvršča svoja politična gledanja vzdolž lestvice levo-desno. Anketiranci se na lestvici levo-desno opredeljujejo brez posebnih težav – in raje kot pa na identifikacijski lestvici s katero koli posamično politično stranko iz aktualnega političnega okolja. Klingemann (1979) opozarja, da v Združenih državah Amerike lestvica liberalno-konservativno deluje spodbudneje in je bolj uveljavljena kot lestvica levo-desno; zaradi zagotovitve striktno primerljivosti raziskovalnih sredstev in rezultatov pa so tudi v ameriški raziskavi uporabili lestvico levo-desno. Raziskava je pokazala, da na ravni reprezentativnega nacionalnega vzorca ZDA pri razumevanju te razsežnosti sicer nastajajo težave, medtem ko pri višje izobraženih, npr. študentih, univerzitetno izobraženih oseb, teh težav ni.

Vprašanje smiselnosti razpoznavanja razsežnosti levo-desno pa je pogosto tudi predmet samostojnih poglobljenih raziskav. Tako je, denimo, že omenjena raziskava (Barnes, Kaase, 1979) pokazala, da je ustrezno razumevanje te razsežnosti najvišje v ZR Nemčiji (92%) in najnižje v Avstriji (75%), hkrati pa so medčasovne primerjave pokazale, da spremembe skozi čas v razpoznavanju levo-desne razsežnosti niso izrazite. Kot je bilo pričakovati, je ameriška raziskava pokazala najnižjo stopnjo razpoznavanja levo-desni razsežnosti (68%). Potemtakem znaten del anketirancev na vprašanje, kaj pomeni »levo« in kaj »desno«, ni mogel dati opredeljenega odgovora, mnogo pa jih je dalo tudi povsem nasprotno odgovore. Tako je, denimo, kot levo intepretirano tudi skrajno konservativno, podjetniško, medtem ko je desno pojasnjevano tudi kot komunistično, delavsko ipd. Delež teh neustreznih razpoznav je od ene petine do ene desetine in je najvišji na Nizozemskem, v Veliki Britaniji in Združenih državah, najnižji pa v Zvezni republiki Nemčiji in Avstriji.

Kot ustrezno lahko označimo takšno ideološko razumevanje razsežnosti levo-desno, ki se izraža skozi nakazovanje vidikov socialnih in političnih sprememb v družbi, še posebej v organizaciji države, v nakazovanju povezanosti z ideološkimi gibanji in podobno. Anketiranci so pojem levo-desno pogosto identificirali tudi s posameznimi političnimi strankami oz. socialnimi kategorijami oz. skupinami, kot so, denimo, delavci, bogataši ipd. Pri pojasnjevanju te razsežnosti pa pogosto naletimo tudi na afektivne oz. moralistične razlage, po katerih je »levo« nekaj

slabega, nečastnega, nezanesljivega, medtem ko je »desno« razpoznavano kot dobro, častno, zanesljivo ipd.

Analiza v navedeni raziskavi je pokazala, da je bil pojem levo pogosteje razumljen v ideološkem smislu prav tako kot pojem desno; poleg tega pa je tudi pokazala, da je razumevanje enega pojma v visoki korelaciji z razumevanjem drugega pojma, torej, da gre za razumevanje celotnega razsežja levo-desno. Delež populacije, ki se je izkazal z razumevanjem te razsežnosti v ideološkem smislu, je bil najvišji v ZR Nemčiji (30%) in na Nizozemskem, najnižji pa v Veliki Britaniji (11%). Pri tem pa je zanimivo, da tudi populacija v ZDA ni zaostajala za opazovanimi evropskimi populacijami, saj je bila kar četrtnina Američanov sposobna definirati oba pojma v ideološkem smislu – torej proporcionalno bolje kot Britanci in Avstrijci. Američani so pojem levo-desno praviloma pojasnjevali z razsežnostjo liberalno-konservativno – pokazalo pa se je tudi določeno enačenje skrajnih točk razsežnosti levo-desno s pojmom liberalno oz. konservativno. Za opazovane populacije evropskih držav velja, da med anketiranci, ki ne prepoznavajo razsežnosti levo-desno na ideološki ravni, to označujejo običajno s socialnimi skupinami. Za Američane, ki ne morejo elaborirati ideološkega koncepta levo-desno, pa je običajno, da ga pojasnjujejo v razmerju dobro-slabo oz. častno-nečastno. Tak moralistični vidik pojasnjevanja pa v evropskih raziskavah skoraj ne pride do veljave. Poleg tega pa je značilno še to, da v Veliki Britaniji pojem levo-desno pogosto nadomeščajo s pojmom »laburisti« in »konservativci«.

Poleg razpoznavanja in vrednotenja ideološke konceptualizacije levo-desno, ugotavljanja pogostosti prisotnosti te konceptualizacije ter levo-desnega samorazvrščanja pa v literaturi in raziskovalni praksi pogosto naletimo še na levo-desno razvrščanje političnih strank. Takšno razvrščanje ni namenjeno ideološkemu definiranju in pozicioniranju strank, marveč je predvsem sredstvo za razpoznavanje njihovih medsebojnih razmerij v danem strankarskem sistemu, ki omogoča merjenje zaznanih distanc med strankami v medčasovni primerjavi (Veen, Gluchowsky, 1988). Tako raziskave v ZR Nemčiji pokažejo, da na lestvici levo-desno med obema množičnima strankama (SDP in CDU-CSU) narašča distanca že vse od leta 1984 dalje. Kaže se težnja po vse ostrejši polarizaciji med obema velikima strankama, hkrati pa je predstava o njiju – dolgoročno gledano – enakomerno stabilna, se pravi desna oz. leva. Obe stranki sta torej v strankarskem prostoru osvojili relativno stabilno mesto.

Levo-desna usmeritev v vzhodnoevropskem prostoru

Vse doslej navedeno velja za zahodno parlamentarno demokracijo, katere povojni razvoj brez izjeme temelji na političnem oz. strankarskem pluralizmu. Vprašanje, ali sta potek politične socializacije in oblikovanje ideoloških usmeritev oz. ideološke konceptualizacije politike v smislu, v kakršnem jo na operacionalni ravni ponuja raziskava politične participacije v petih državah zahodne demokracije (Barnes, Kaase, 1979), raziskovalno dostopna in razložljiva ali ne, ostane neodgovorjeno. Brez dvoma je v nizu različnih socializacijskih obdobj sedanjega aktivnega prebivalstva teh držav ključno učinkovala totalitarna narava sistema ne glede na določene posebnosti pri razvoju in odnosih v posameznih državah. V sedmih oz. drugod v skoraj petih desetletjih razvoja teh držav se je totalitarizem izražal skozi nenadzorovano delovanje partijske države, državno lastnino, eliminacijo vseh temeljnih področij individualnega in zasebnega, prevlado ene ideologije in abso-

lutno obvladanje vseh nosilcev politične socializacije itd., itd. Vse oblike dejanske demokracije so bile izrinjene in nadomeščene z navidezno demokracijo, navidezno demokratičnimi volitvami, navidezno različnostjo političnih subjektov, navideznimi političnimi svoboščinami in pravicami človeka in državljana itn. To velja tudi za Jugoslavijo, ki je razvijala koncept samoupravne demokracije, ki se je objektivno, v razmerah enopartijske vladavine, izražala le v videzu participativne demokracije, videzu pluralizma (samoupravnih) interesov, videzu avtonomije različnih političnih subjektov – in ki je razpadla, ker se je dejansko uveljavljal le en pluralistični vidik znotraj vladajoče partije, namreč pluralizem nacionalizmov. Potek politične socializacije oz. oblikovanje vrednot in političnih usmeritev torej v teh družbah strukturalno odstopa od procesov v zahodnih družbah. Z večjimi ali manjšimi omejitvami za posamezne države lahko domnevamo, da so bistveno različni tudi rezultati: socialne, politične in ekonomske usmeritve in vrednote, pa tudi predstave o bistvu demokracije in njenih institucijah.

V letu 1990 je bila dana pobuda za raziskavo politične kulture ter političnih in ekonomskih usmeritev v srednje- in vzhodnoevropskih državah, ki naj bi pokazala, kako na zavestni ravni, na ravni vrednot in stališč, poteka prehod iz totalitarnih v demokratične sisteme (Bruszt, Simon, 1991). Raziskava je bila zasnovana na zahodnoevropski in ameriški raziskovalni izkušnji, na operacionalni ravni pa se je močno oprla na raziskovalni projekt Množične participacije v petih zahodnih demokracijah (Barnes, Kaase, 1979). V raziskavo se je v prvi fazi vključilo devet srednje- in vzhodnoevropskih držav, ki so bile v empirični fazi na različnih stopnjah svojega postkomunističnega razvoja oz. svoje nove demokratične konstitucije. V raziskavi sta bila ob obsežni operacionalizaciji problematike idejne zavesti in angažiranja izvedena tudi pristop levo-desne samouvrstitev ter poizkus raziskave razumevanja levo-desne usmeritve v zajetih populacijah. V razmislek in ponazoritev ponujamo rezultate levo-desne samouvrstitev v vzhodno- in srednjeevropski primerjavi (tabela 1). Pri presoji empiričnih rezultatov, prikazanih v tabeli, ne smemo mimo dejstva, da nekatere od v raziskavo vključenih držav še niso prešle kritične točke v procesu eliminacije komunističnih režimov. To nesporno velja za Ukrajino, Romunijo in Bolgarijo konec leta 1990, medtem ko so bile Češka in Slovaška, Madžarska in Poljska v razmerah realne politične pluralizacije močno pred drugimi. Na podlagi podatkov v tabeli lahko ugotovimo naslednje: stopnja neopredeljenosti ob vprašanju o levo-desni usmerjenosti je v opazovanih populacijah nadpovprečno visoka in med posameznimi državami močno različna. Deloma kaže to pripisati sorazmerno nizki empirično raziskovalni kulturi, seveda pa tudi – in morda predvsem – nerazumevanju bistva vprašanja oz. nepripravljenosti anketirancev, da reagirajo na takšne formulacije. Ne smemo pozabiti, da je bila v vseh opazovanih državah predstava o »desnem« izenačena s predstavo o sovražniku, medtem ko so predstave o »levem« ideološko prevladujoče predstave o socializmu. Slednje dobro ponazarjajo podatki za Bolgarijo in Ukrajino, kjer je komunističen element ohranil dejansko prevladujočo vlogo v strukturi oblasti. Med opazovanimi državami le v Ukrajini in Bolgariji izstopa leva samouvrstitev – hkrati z močno sredinsko opredelitvijo. Sredinska opredelitev sicer močno prevlada v vseh opazovanih državah, razen v Češki in Slovaški, kjer se prevladujoče izrazi desna usmeritev. Desna usmeritev pa bistveno močneje od leve usmeritve izstopa še na Poljskem, v Litvi ter Estoniji. Primer zase v primerjalni tabeli pa je Madžarska, kjer močno prevlada sredinska usmerjenost, podrejeno pa leva in desna usmerjenost.

Iz doslej zbranih vtisov in predhodnih analiz seveda ne moremo sklepati o tem,

ali levo-desna samouvrstitev v vzhodno- in srednjeevropskih državah ponazarja ideološke usmeritve v politiki. Veljavnost rezultatov bo potrjena, ko bo opravljena kakovostna analiza razumevanja razsežnosti levo-desno in ko bo celovita analiza na komparativni ravni pojasnila povezanost med prevladujočim razumevanjem ideoloških konceptov politike in levo-desno samouvrstitvijo. Na impresivni ravni pa se oblikuje vtis, da se opazovane srednje- in vzhodnoevropske družbe v sestavi in poteku svoje notranje demokratizacije med seboj bistveno razlikujejo. Tu še posebej izstopata nizka abstinenca ter jasna desno sredinska usmerjenost pri Čehih in Slovakah ter Poljaki, pa tudi pri Litvancih in Estoncih na eni strani ter svojski položaj Madžarske z izrazito prevladujočo sredinsko usmerjenostjo.

Raziskave v Sloveniji

Kakšen je presek ideološke konceptualizacije politike v Sloveniji, kako potekajo aktualni procesi politične socializacije, kaj so prevladujoče ideje ob preobrazanju, kaj je v teh razmerah levo in kaj desno? Morda prav za Slovenijo bistveno bolj kot za obravnavane srednje- in vzhodnoevropske države velja, da se ni toliko odmaknila od svojega (zahodno)evropskega izkustva in da torej zanjo še/že veljajo paradigme, modeli in operacionalizacije, ki so primerne za raziskovanje zahodnih demokratičnih družb? Torej si ne zastavljamo vprašanja, kakšna je struktura politične zavesti, marveč kako jo lahko raziščemo v okviru zahodnoevropske izkušnje. Glede na zgodovinske in socialno-strukturne posebnosti slovenske družbe in njene razvoja seveda ne moremo pričakovati povsem istovetnih izrazov oz. enoznačne strukturiranosti politične zavesti kot v kaki razviti zahodnoevropski državi. To velja še posebej za razmere po preobratu, ko se hkrati z oblikovanjem demokratičnih institucij in presnovanjem lastninskih temeljev gospodarstva z novim pluralnim družbenim okvirom ob »tradicionalno« levih uveljavljajo izrazito konservativne restavratorske ideje in modeli. Kaj je torej v teh razmerah radikalno »levo« in kaj konservativno »desno«, kako se oblikuje in izraža politična zavest Slovencev, kaj razumejo z levim in kaj z desnim?

V treh zaporednih raziskavah, ki so potekale od junija 1991 do februarja 1992, smo načeli vprašanje o ideološki konceptualizaciji politike in levo-desni usmeritvi. V tem sestavku se bomo oprli predvsem na raziskavo SJM 91/2 – Slovenska družba na prehodu v demokracijo.¹

Opis podatkov. Na vprašanje »Mnogi ljudje razmišljajo o političnih stališčih kot o levih ali o desnih. Tu je lestvica, ki se razteza od levih do desnih stališč. Kaj sodite o vaših lastnih političnih stališčih? Kam bi jih uvrstili na tej lestvici?« smo dobili odgovore, ki so prikazani v tabeli 2. Vprašanju je sledila desetprekatna lestvica z besedno oznako na levi strani: »levo« in na desni strani »desno«. Anketirancem je bilo ponujeno, da se prosto uvrstijo. Rezultati uvrščanja celotne populacije so: tretjina populacije se na lestvici ni znašla, ni razumela vprašanja, ni mogla ali ni hotela odgovoriti. Glede na metrične značilnosti lestvice, ki nima naravne sredine, lahko ugotovimo, da se anketiranci opredeljujejo predvsem levo (69%) in mnogo manj desno (31%). Če lestvico členimo na štiri dele: skrajni levi (levo), levi, desni in skrajni desni (desno), opazimo, da obe polarni skupini zajameta le neznamenat delež anketirancev (3,6 do 4%), vsi preostali pa se razporejajo s težnjo

¹ Raziskava je bila izvedena na stratificiranem reprezentativnem vzorcu polnoletnih prebivalcev Slovenije (N=2078) v novembru in decembru 1991 (N=2078). V okviru longitudinalnega projekta Slovensko javno mnenje, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.

k sredini. Če lestvico členimo na levi, sredinski in desni del, tako da vrednostim na lestvici od 1–4 pripišemo oznako levo, vrednostim 5–6 oznako sredina in vrednostim od 7–10 oznako desno, dobimo porazdelitev z močno poudarjeno sredino (67,9%), z izraženo levico (20,5%) in nepoudarjeno desnico (12,9%).

Ocena rezultatov meritev na treh vzorcih v treh časovnih točkah v obdobju enega leta pokaže – v primerjavi z ugotovitvami v zahodnoevropskih raziskavah – značilna nihanja distribucij ob ohranjeni osrednji težnji. Pokaže se namreč, da je delež neopredeljenih v vseh treh meritvah sorazmerno visok, izredno visok pa predvsem ob tretji meritvi (42,1%), kar nas opozarja, da je tudi opredeljevanje levo-desno pod močnim vplivom aktualnih političnih razmer. Glede na politične dogodke v februarju oz. prvi polovici marca 1992 v Sloveniji lahko sklepamo, da se anketiranci sicer lažje opredeljujejo na lestvici levo-desno kot na identifikacijski lestvici v odnosu do katere koli posamične stranke, da pa presoja razmer v prostoru političnih strank izrazito vpliva tudi na levo-desno opredeljevanje. Očitno je, da je fascinacija s politiko po preobratu povsem popustila; ljudje so obremenjeni predvsem s socialno-ekonomskimi problemi in prenasičeni, utrujeni in apatični v odnosu do politike. Ocena rezultatov meritev na treh časovnih točkah kaže določena nihanja tudi v zvezi z levo-desnim opredeljevanjem. Tako je prva meritev (junij 1991) nakazala najbolj polarizirano podobo, medtem ko sta meritvi, ki sta bili opravljene konec leta 1991 oz. v začetku 1992, nakazali manj polarizirano podobo – s prevladujočim sredinskim opredeljevanjem (61–68%), vendar še vedno s poudarkom na levem opredeljevanju (20–24%).

Dokončnega odgovora na vprašanje, kaj za ljudi pomeni levo oz. desno, v naši raziskavi ne moremo dati. Predhodna obdelava nekaj sto odgovorov na odprto vprašanje o tem pa dopušča podmeno, da je razumevanje razsežnosti levo-desno pri tistih, ki se opredeljujejo na lestvici, strukturirano podobno kot v raziskavah v Zahodni Evropi. Predvsem je seveda značilno, da del populacije svoje levo-desne usmeritve ne zna opredeliti. Če pa jo opredeli, jo opredeli predvsem na ravni ideološkega razumevanja oz. z nakazovanjem političnih strank, ki ustrezno ponazarjajo nasproten položaj v političnem prostoru – le izjemoma se pojavljajo tudi moralistične razlage pojma levo-desno. Tudi v naši raziskavi se pokaže, da razumevanje levice visoko korelira z razumevanjem desnice.

Koliko je levo-desna samouvrstitev smiseln izraz ideološke opredeljenosti oz. ideološke konceptualizacije politike, pokaže preizkus z izbranimi vrednotami in stališči. V uvodnem nakazanem razumevanju levo-desne usmeritve (Lipset, Klingemann) opravljene preizkus pokaže statistično značilne povezanosti skladno z modelom. Tako levo in tudi sredinsko opredeljeni – bolj kot desni – kritično (opozicijsko) presojajo nastale razmere ob uveljavljanju demokratičnih političnih institucij po volitvah (april 1990); izrazito poudarjeno razumevajo koncept socialne države, so v izražanju nacionalnih čustev bolj zadržani, so bolj skeptični v odnosu do konceptov lastninjenja in reprivatizacije, višje vrednotijo pojem liberalizma, izkazujejo nasploh več solidarizma in več strpnosti do imigrantov, izkazujejo liberalnejšo spolno moralo in se bolj pozitivno opredeljujejo v odnosu do splava – in končno odločneje odklanjajo vsak vpliv klera na politiko. Za desno opredeljene pa je značilno, da so v odnosu do aktualne politike in pri presojanju sprememb po preobratu bolj konformno opredeljeni in torej pozitivneje presojajo spremembe v pogojih življenja in delovanja demokratičnih institucij, da bolj zaupajo v sistem, da manj poudarjajo socialne razsežnosti države, bolj pa nacionalno usmeritev; da so manj strpni do imigrantov, da nižje vrednotijo liberalizem, višje pa konservativizem, da so bolj represivno naravnani, da so konservativnejši pri opre-

deljevanju glede spolne morale, da so bolj zadržani do splava in da so bolj strpni do vključevanja oz. vmešavanja Cerkve v politiko. Seveda je vse povedano na ravni splošnih, statistično značilnih povezanosti, kar pa se na ravni posameznika seveda nujno ne kaže v celovitem, koherentno izoblikovanem sistemu vrednot, stališč in usmeritev. Pa vendarle iz povedanega lahko povzamemo, da gre tudi pri Slovencih v glavnem za razumevanje levo-desne usmeritve na ravni, kot je razkrita v raziskavah zahodnih demokracij. Torej tudi v naših socialno-političnih razmerah levo-desno opredeljevanje ponazarja strukturiranost politične zavesti. Levo-desno opredeljevanje torej tudi v naših razmerah pomeni sinonim za liberalno-konservativno, se pa smiselno zapolnjuje še z naslednjimi pojmovnimi pari: inovativno-tradicionalno, racionalno-emocionalno, egalitarno-elitistično itd. Čeprav se ti pojmovni pari ne pojavljajo nujno v logičnih povezavah (npr. religiozni egalitarci, inovativni elitisti, »softies« elitisti, trdi racionalisti itd.), na kar nas opozarja že Eysenck v svoji politični psihologiji, pa te razsežnosti vendarle niso zgolj slučajno med seboj povezane. To pa pokažejo tudi doslej opravljeni analitični preizkusi na slovenskem empiričnem gradivu. Lahko bi torej rekli, da je levo-desna usmeritev kot posplošen izraz ideološke konceptualizacije politike (vsaj na preizkusni ravni) uporabna tudi pri nas.

Levo-desno opredeljevanje in socialni status. Izhodiščna hipoteza je, da je levo-desno samoopredeljevanje socialno strukturno utemeljeno. Problem bomo na tem mestu le ponazorili, in sicer s pomočjo preizkusa povezanosti levo-desnih opredelitev glede na pripadnost izobrazbenim skupinam oz. izbranim poklicnim skupinam. Za niže razvrščene skupine (osnovna šola ali manj, NK, PK delavci, kmetje) je značilna predvsem visoka abstinenca (delež neopredeljenih od 47 do 54%), ki pa močno upade pri višje oz. visoko uvrščenih (višje, visoko izobraženih uslužbencih na delovnih mestih, za katera se predpostavlja visoka izobrazba – približno 10% neuvrščenih). Med delavskimi kategorijami pada delež neuvrščenih skladno z višino kvalifikacije (NK, PK 47%; KV 34%; VKV 22%). Vse v opazovanje vključene izobrazbene oz. poklicne skupine označuje pretežno levo oz. levo-sredinsko samoopredeljevanje, kar je najizrazitejše pri višje in visoko izobraženih oz. pri uslužbencih z zahtevano višjo oz. visoko izobrazbo. Izrazitejšo desno usmeritev pri samoopredeljevanju pa nakazujejo kmetje ter VKV in KV delavci. In le pri kmetih odkrijemo, da je delež desno opredeljenih večji od deleža levo opredeljenih, pri tem pa še močno izstopa delež skrajno desno opredeljenih.

Levo-desna samouvrstitev in religioznost. Domnevamo lahko, da je med vernimi več neuvrščenih pri levo-desni samouvrstitvi, da pa se preostali uvrščajo bolj desno kot v povprečju. Opravljena analiza to domnevo potrjuje. Delež neopredeljenih med vernimi dosega 2/5 opazovane skupine, med indiferentnimi (niti veren niti neveren) tretjino opazovane skupine, med nevernimi pa le četrtno opazovane skupine. Zveza pa je pričakovana tudi pri levo-desnem opredeljevanju: levo in skrajno levo opredeljenih je bistveno več med nevernimi in indiferentnimi kot med vernimi in nasprotno. S tem je vsaj nakazana povezanost levo-desne usmeritve s tradicionalizmom.

Povezanost levo-desne samouvrstitve glede na identifikacijo s posameznimi strankami. Glede na postopno oblikujočo se socialno strukturno determiniranost strankarskega opredeljevanja oz. identifikacije s strankami in nakazane razlike pri levo-desnem opredeljevanju glede na pripadnost izobrazbenim in poklicnim kategorijam ter glede na religioznost populacije lahko pričakujemo pomembne razlike pri levo-desnem opredeljevanju skupin, identificiranih s posameznimi političnimi

strankami.² Opravljena analiza je prikazana v tabeli 3. Pričakovanja se v glavnem potrdijo. Pomembne razlike opazimo že pri deležih neuvrščeni: največ neopredeljenih (50%) je med strankarsko neidentificiranimi, sledita pa jim skupini, ki preferirata krščansko demokracijo oz. Ljudsko stranko. Najnižje deleže neidentificiranih pa izkazujejo skupine, ki preferirajo Demokrasko stranko ter Liberalno-demokrasko stranko oz. SDP; pri tem pa smo zanemarili manjše stranke, za katere je kakršno koli napovedovanje nezanesljivo. Opazimo pa tudi značilne razlike v levo-desnem samorazvrščanju zaveznikov posameznih strank. Zaveznitva LDS, LS, SSS, SDP, DS, pa tudi SDSS, SSS in ZS označuje prevladujoče levo samorazvrščanje; zaveznitva SDZ-NDS, SKD, KS označuje pretežno desno samouvrščanje; zavezniki KS-LS se sicer pretežno levo razvrščajo, vendar pa je delež desno razvrščenih v celotni populaciji razvrščenih izredno visok (43,5%). Seveda temelji ta prikaz na radikalni metodi levo-desnega razvrščanja, kjer so vsi uvrščeni na levo oz. na desno. Manj radikalen postopek je prikazan v tabeli 4. Samouvrstitev zaveznikov posameznih strank kažejo naslednjo podobo: pri skupinah zaveznikov vseh strank, razen pri SKD, odločilno izstopa sredinsko opredeljevanje, ki je najizrazitejše pri skupinah SDSS in DS. Kot izrazito levo opredeljene izstopajo skupine, kot so LDS in SDP, pa tudi SDU, SSS, LS in ZS. Kot izrazito desno opredeljene izstopajo strankarske skupine SKD, SDZ-NDS, KS in KS-LS. Najizraziteje sredinsko opredeljena z izenačenima deležema levo in desno opredeljenih je skupina identificiranih z Demokrasko stranko.

Na podlagi levo-desne samouvrstitev – v okviru njene nakazane napovedne vrednosti v smislu ideološke konceptualizacije politike – lahko torej o posameznih strankah v slovenskem strankarskem prostoru govorimo kot o izrazito sredinskih (DS, SDSS), sredinsko levih (ZS, LS) ter izrazito levo sredinskih (LDS, SDP, SSS), pa tudi kot o sredinsko desnih (KS-LS, KS, SDZ-NDS) oz. izraziteje desno sredinskih strankah (SKD).

Levo-desno uvrščanje strank. Ideološka rekonstrukcija realitete se izraža tudi v zaznavanju levo-sredinsko-desnega uvrščanja strank v slovenskem strankarskem prostoru. V tabeli 5 je prikazano, kako celotna populacija razvršča stranke, v tabeli 6 pa, kako skupine zaveznikov posameznih strank razvrščajo svoje stranke v levo-desnem razsežju.

V povprečju približno polovica anketirancev razvršča stranke v razsežnosti levo-desno, pri tem pa pogosteje razvrščajo vidnejše in večje parlamentarne stranke, med njimi tudi nove strankarske formacije, npr. SDP, SKD, ZS, DS, LDS. Kot izrazito leve stranke so zaznane SDP, LDS in SSS; kot izrazito desne stranke SKD, KS-LS, KS, pa tudi SDZ-NDS. Kot izrazito sredinske stranke DS, SDSS in ZS; Liberalna stranka pa nima enoznačne razpoznavne.

To podobo pa izostril percepcija lastne stranke pri levo-desnem uvrščanju v skupinah pripadnikov posameznih strank. Po samopresoji svojih volilnih teles so tako LDS, SDP, LS, SSS in SDU izrazito leve stranke. Za stranke SKD, KS, SDZ-NDS in KS-LS velja, da v skupinah, ki jih preferirajo, veljajo za pretežno desne stranke. Med svojimi zavezniki pa veljajo stranke DS, ZS in SDSS

² V raziskavo preferenc do političnih strank smo vključili devet strank parlamentarnega loka: Socialno demokrasko prenovu (SDP); Liberalno-demokrasko stranko (LDS); Socialistično stranko Slovenije (SSS), Slovensko demokratično zvezo (SDP) oz. po njenem razpadu SDZ – Narodno demokrasko stranko (SDZ-NDS) in Demokrasko stranko (DS); Socialno demokrasko stranko Slovenije (SDSS), Slovensko krščansko demokrasko stranko (SKD), Slovensko kmečko zvezo – Ljudsko stranko (SKZ-LS), Zelene Slovenije (ZS) in Liberalno stranko (LS). Poleg tega pa sta bili v raziskavo vključeni še stranki: Krščanski socialisti (KS) in Socialdemokraska unija (SDU), ki sicer nista parlamentarni stranki, sta si pa po prestopu pridobili poslanska mesta.

za sredinske strane, pri čemer imata prvi dve značilnejši levi poudarek, tretja (SDSS) pa desni poudarek.

TEBELE

TABELA 1: Levo-desna samouvrstitev v vzhodno- in srednjeevropski primerjavi*

DRŽAVE	LEVO										DESNO	NEUVR- ŠČENI
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
BOLGARIJA (850)	9%	6%	10%	11%	31%	14%	7%	6%	1%	5%	(244 = 23%)	
ČEŠKA IN SLOVAŠKA (795)	5%	4%	9%	11%	18%	16%	12%	14%	5%	5%	(208 = 21%)	
ESTONIJA (560)	2%	3%	7%	9%	35%	14%	13%	11%	4%	3%	(383 = 41%)	
MADŽARSKA (895)	3%	2%	9%	10%	47%	12%	7%	6%	2%	3%	(382 = 30%)	
LITVA (669)	2%	1%	9%	8%	24%	20%	10%	14%	5%	6%	(249 = 27%)	
POLJSKA (706)	2%	1%	5%	9%	37%	15%	13%	9%	4%	6%	(213 = 23%)	
ROMUNIJA (778)	3%	5%	9%	8%	34%	16%	6%	8%	4%	6%	(456 = 37%)	
UKRAJINA (1214)	7%	7%	15%	18%	34%	8%	5%	4%	1%	2%	(523 = 30%)	

* Raziskava: Political Culture, Political and Economical Orientations in Central and Eastern Europe during the Transition to Democracy, 1990-1991

TABELA 2: Levo-desna samouvrstitev anketirancev v Sloveniji v treh zaporednih raziskavah

RAZISKAVA		LEVO										DESNO	NEUVR- ŠČENI
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
1. raziskava (SJM91/1) junij/julij 1991	vsi:												
	N = 686	3,5	2,5	6,6	7,1	24,8	8,0	3,8	5,0	1,0	1,6	36,2	
	uvrščeni: N = 438	5,5	3,9	10,3	11,2	38,8	12,7	5,9	7,8	1,6	2,5	(246)	
2. raziskava (SJM91/2) nov., dec 1992	vsi:												
	N = 2078	1,1	1,5	4,2	6,7	32,3	12,7	3,5	2,7	1,0	0,7	33,8	
	uvrščeni: N = 1379	1,6	2,4	6,4	10,1	48,5	19,4	5,3	4,0	2,5	1,1	(699)	
3. raziskava (SJM 91 1+2) februar, marec 92	vsi:												
	N = 2076	1,1	1,5	5,5	5,6	27,2	8,2	3,5	3,3	0,7	1,3	42,1	
	uvrščeni: N = 1201	1,9	2,6	9,6	9,7	47,0	14,2	5,9	5,7	1,2	2,2	(875)	

TABELA 3: Samouvrstitev anketirancev na dimenziji levo-desno glede na njihovo identifikacijo s posameznimi strankami (VARIANTA A): Vrednosti na lestvici 1-5 = levo; 6-10 = desno)

STRANKE	UVRŠČENI (v %)		
	LEVO	DESNO	NEUVRŠČENI
DS (200) ¹	53,0	28,5	18,5
KS (34)	38,2	44,1	17,6
LDS (132)	68,2	15,2	16,7
LS (41)	65,8	14,6	19,5
SDZ-NDS (26)	42,3	50,0	7,7
SDU (21)	57,1	14,3	28,6
SDSS (57)	50,9	28,1	21,1
SSS (30)	60,0	26,7	13,3
KZ-LS (114)	38,6	28,9	32,5
SKD (129)	23,3	43,5	33,3
SDP (255)	60,4	17,7	22,0
ZS (237)	46,9	23,2	30,0
druge stranke (75)	44,0	12,0	44,0
strankarsko neidentificirani (724)	37,2	12,9	49,7
SKUPAJ SJM91/2 (2075)	45,7	20,7	33,6

*1 V oklepaju je navedena osnova (100%) v vsaki vrsti posebej.

TABELA 4: Samouvrstitev anketirancev na dimenziji levo-sredina-desno¹ glede na njihovo strankarsko identifikacijo (z mednarodno primerjavo) (v % - VARIANTA B)

Identifikacija s strankami	LE VO	SRED INA	DES NO	SE NISO UVRSTILI
SDU (21)	33	38	-	29
LDS (132) ²	31	49	3	17
SDP (256)	24	49	5	22
SSS (30)	27	50	10	13
LS (41)	20	54	7	19
ZS (237)	16	48	6	30
SNV (800) ³	9	38	4	49
DS (200)	11	61	10	18
SDSS (51)	7	63	9	21
KS-LS (114)	6	47	14	33
KS (34)	9	59	15	17
SDZ-NDS (26)	15	50	27	8
SKD (130)	5	33	29	33
Skupaj SJM91/2 (2075)	13	45	8	34
Avstrija (IFES 86)	18	45	31	6
SPO/86 ⁴	38	40	16	6
OVP/86	2	36	57	5

¹ Kot sredina so klasificirane uvrstitve v srednjih dveh (5,6) prekatih lestvice; levo so prekati 1-4 in desno 7-10.

² Število s stranko identificiranih volilcev je izpisano v oklepajih (132); v nadaljevanju liste so izpisana števila v % od te osnove.

³ »SNV«: Strankarsko neidentificirani volilci.

⁴ Za primerjavo navajamo podatke o levo-desni samouvrstitvi avstrijskih volilcev, ki preferirajo avstrijsko socialdemokratsko (SPO) oz. ljudsko stranko (OVP), IFES, Dunaj 1986.

TABELA 5: Levo-desna uvrstitev političnih strank (v %)

STRANKE	levo	sredina	desno	ne vem
a) Demokratska stranka	14,7	25,0	11,2	47,9
b) Krščanski socialisti	8,7	13,7	29,5	48,0
c) Liberalna demokratska stranka	25,2	18,7	8,2	48,0
d) Liberalna stranka	17,5	17,5	15,0	49,8
e) SDZ – Narodna demokratska stranka	9,5	16,9	19,8	53,8
f) Socialdemokratska unija	12,4	17,2	9,4	60,9
g) Socialdemokratska zveza Slovenije	9,5	20,7	14,4	55,3
h) Socialistična stranka Slovenije	26,8	14,0	7,5	51,5
i) Slovenska kmečka zveza – Ljudska stranka	7,7	15,9	29,7	46,7
j) Slovenski krščanski demokrati	8,3	9,4	36,9	45,1
k) Stranka demokratične prenove	35,9	11,3	7,9	44,6
l) Zeleni Slovenije	12,7	32,6	9,1	45,3

(N = 2075)

TABELA 6: Kako strankarsko identificirani uvrščajo »levo-desno« svoje stranke

STRANKE	LEVO	SREDINA	DESNONEUVRŠČENI	
DS (200) ¹	20,0	43,0	14,0	23,0
KS (34)	14,7	17,6	41,2	26,5
LDS (132)	47,7	25,8	9,1	17,4
LS (41)	41,5	22,0	12,2	24,4
SDZ-NDS (26)	15,4	19,2	34,6	30,8
SDU (21)	38,1	23,8	14,3	23,8
SDSS (57)	12,3	31,6	17,5	38,6
SSS (30)	40,0	13,3	16,7	30,0
KZ-LS (114)	10,5	20,2	29,9	39,5
SKD (129)	7,8	10,9	43,5	38,0
SDP (255)	41,7	10,6	11,1	36,6
ZS (236)	17,0	39,4	11,5	32,2

SKUPAJ SJM91/2 (2075)

¹ V oklepaju je navedena osnova (100%) v vsaki vrsti posebej.

VIRI:

- G. A. Almond and S. Verba, *The Civic Culture*, Princeton: Princeton University Press, 1963.
- S. H. Barnes, M. Kaase, *Political Action, Mass participation in five Western Democracies*, SAGE Publications, 1979.
- L. Bruszt, J. Simon, »Political Culture, Political and Economical Orientations in Central and Eastern Europe during the Transition to Democracy«, *The Codebook of the International Survey*, Budapest, 1991.
- P. E. Converse, »The Nature of Belief Systems in Mass Publics«, in D. A. Apter (ed.) *Ideology and Discontent*.
- P. E. Converse, »Public Opinion and Voting Behavior«, in F. I. Greenstein and N. W. Posby (eds.), *Handbook of Political Science*, Vol. 4, Reading, Mass.: Addison-Wesley 1975 (S. 97).
- R. Ingelhart, H. D. Klingemann, »Ideological Conceptualization and Value Priorities« in: Barnes, Kaase, *Political Action*, SAGE Publications, 1979 (203–214).
- R. Ingelhart and Dusan Sidjanski, »The Left, the Righte, the Establishment and the Swiss Electorate«, in Budge, Crewe, and Farlie (eds.), *Party Identification Beyond*.
- R. Ingelhart, *The Silent Revolution*, Princeton: Princeton University Press, 1977.
- H. D. Klingemann, »Measuring Ideological Conceptualizations«, in Barnes, Kaase, *Political Action*, SAGE Publications, 1979 (215–254).

- S. M. Lipset, P. F. Lazarsfeld, A. M. Barton, J. Linz, *The Psychology of Voting: An Analysis of Political Behavior*, in G. Lindzey, E. Aronson (eds.), *Handbook of Social Psychology*, Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1954 (s. 1135).
- K. Marx, *Nemška ideologija*, MEID, II, str. 281.
  - M. Rokeach, *Nature of Human Values*, N. Y., Free Press, 1973.
  - I. Šiber, *Socialna struktura: politički stavovi*, Zagreb 1974 (str. 95).
  - N. Toš: *Volilci in politične stranke*, Teorija in praksa, Ljubljana 1992, 1/2.
  - N. Toš: *Politična zavest in angažiranje*; neobjavljeno, dokument FSPN, Ljubljana 1985 (str. 18).
  - A. Trstenjak, *Oris sodobne psihologije*, Obzorja, Maribor 1974.
  - H. J. Veen, P. Gluchowski, *Sozialstrukturelle Nivellierung bei politischer Polarisierung*, *Parlaments fragen* 2/1988, Westdeutscher Verlag.